

پنجابی نظم دیاں فنی شکلاں

Abstract:

In this research article writer has defined and explained the following kinds of Punjabi Verse by their Form. (a) Moarra Nazm (b) Azad Nazm (c) Paband Nazm (d) Nasri Nazm. She defines the techniques and forms of above said kinds of the New Verse in the light of the views of the scholars of different languages. In this article we also can learn about the brief history, foundations and traditions of these kinds of Verse in different language such as French, English, Urdu and Punjabi. Researcher also has analyzed the contribution of Punjabi Poets in this regard by presenting the various examples of their poetry.

Keywords: Modern verses, blank verse, Sharif Kunjahi, Ahmad Rahi, Munir Niazi, Najam Hussain Syed's, Verses, Style, Words, Narrative, Colloquial.

.....

اجوکی نظم دیاں قسماں بارے گل کرن توں پہلاں اسیں نظم دے معنی، تعریف تے مفہوم تے جھات پاواں گے۔ ارشاد احمد پنجابی مطابق۔

”نظم۔ (ع) بندوبست۔ انتظام۔ شعر،“ (1)

تنویر حسین موجب:

”نظم کے معنی ہیں موتیوں کی لڑی۔ موتیوں کو لڑی میں پرونا۔“ (2)

یعنی اکھراں دے موتیاں نوں احساساں، جذبیاں تے خیالاں دی ڈوری وچ پروکے ہار دی صورت دین داناں ای نظم اے۔ شاعری دی اک صنف نوں وی نظم داناں دتا گیا اے۔ تے ایہ صنف پنجابی وچ وی ڈھیر مقبول اے۔ ایہ مضمون مڈھلے طور تے ایسے صنف تے اوہدیاں اڈواڈ صورتاں دی ونڈ نوں اپنے کلاوے وچ لئے ہوئے اے۔ نظم تے اوہدی بتر بارے پروفیسر احتشام حسین داننا اے:

”جب نظم کا لفظ شاعری کی ایک خاص صنف کے لیے استعمال ہوتا ہے تو اسکا مطلب ہوتا ہے اشعار کا ایسا مجموعہ جس میں ایک مرکزی خیال ہو، اسکے لیے موضوع کی قید نہیں اور نہ اسکی ہیئت معین ہے۔ نظم کا لفظ جب شاعری کی ایک مخصوص صنف کے لیے استعمال کیا جاتا ہے تو اس سے وہ نظمیں مقصود ہوتی ہیں جنکا کوئی حسین موضوع ہو اور جن میں فلسفیانہ، بیانیہ یا مفکرانہ انداز میں شاعر نے کچھ خارجی اور کچھ داخلی دونوں قسم کے تاثرات پیش کیے ہوں۔“ (3)

پنجابی زبان دی شعری روایت بڑی جاندار تے تگڑی اے۔ پنجابی دی کلاسیکی شاعری فنی تے فکری کچھوں بڑی بھروی اے۔ پراجو کے سہ دے پنجابی شاعراں نے وی دو جیاں زبانوں دے شاعراں دی پیروی کردیاں ”نویں نظم“ دی چھتر چھاویں شاعری وچ عروسی بندشاں توں بغاوت کر کے اپنے احساساں تے خیالاں نوں آزادی نال بیان دا چارہ کیتا اے۔ ایس آزادی نوں اختیار کردیاں اوہناں وی کئی رنگ روپ اپنائے تے کئی ڈھنگ اختیار کیتے نیں۔ ایہناں رنگاں تے ڈھنگاں نوں اسیں اجوکی نظم دی صنفی ونڈ وی کہہ سکے آں تے جدید پنجابی نظم دیاں فنی شکلاں دے سرناویں پٹھ وی سمجھ سکے آں۔ آکھیا جاندا اے پئی کئی صدیاں پہلاں دین تے شریعت دے مسئلایاں نوں عام لوکاں تیکر اپڑان لئی شاعری دا سہارا لیا گیا۔ تدوں ای پنجابی وچ موضوعاتی نظم دا مڈھ بجا پر ایس شاعری نوں نظم دانان نہ دتا جاسکيا۔ محمد سرور دا لکھنا اے:

”علماء نے بھی پنجابی زبان میں بے شمار کتابیں اور رسالے اس غرض سے لکھے کہ عام مسلمان دین کے مسائل سے واقف ہو سکیں۔ ایسی کتابیں اکثر منظوم ہوتی تھیں کیونکہ ان پڑھ لوگوں کے لیے نظم یاد کرنا آسان ہوتا ہے۔“ (4)

عبدالغفور قریشی نے گل نوں انج اگے ٹوریا:

”نظم دے روپ وچ شیخ امام دین دا لکھیا ہویا قصہ 1194ء وچ آیا۔ جیہدا ناں سی ”نمانی چندڑی“ ونگی دے طور تے پیش اے۔

گور بکلیے بہت اندھیرا

اوتھے مڈھ ہمیشہ ڈیرا

نہ کوئی سنگی سا تھی تیرا

کون اوتھے غنچوار

نمانی چندڑی

کیوں کر چڑھ سیں پار، (5)

ایہدے مگروں اٹھارویں صدی دے مولوی نور محمد تے انہویں صدی دے مولوی عبدالستار دا کلام وی اجوکی نظم دی ہیئت نال رلداملد اجا پدا اے۔ انجے ای احمد علی سائیاں دا انداز وی ایسے رنگ وچ رنگیا ہو یا اے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دا مننا اے:

”اُن کے اصناف میں زنجیرہ، ڈیوڑھ اور نظم کا بھی ہلکا پھلکا انداز ملتا ہے۔“ (6)

تحریک آزادی تے ونڈ دے حوالے نال پنجابی شاعراں وچوں بابو کرم امرتسری، استاد عشق لہر، سر شہاب الدین، استاد مولانا بخش کشتہ، ملک لال دین قیصر، سائیں فیروز، حکیم شیر محمد ناصر تے امرتا پریتیم دا ناں پنجابی نظم کہن والیاں وچ سرکڈھواں اے۔ اجوکی پنجابی نظم دیاں جڑاں ساڈے کلاسیکی دور تیکر اپڑ دیاں نیں۔ بھادویں ہیئت دیاں تبدیلیاں نال آج نظم بالکل نویکلے انداز نال لکھی جا رہی اے جس وچ شاعر تکنیک توں ودھ موضوع تے مضمون نوں کھ رکھ کے ایہنوں جدید خیالاں نال ہم آہنگ کرن وچ رچھے ہوئے نیں۔ فنی اعتبار نال نظم نوں کئی پکھوں سمجھیا جاسکدا اے تے ایہدیاں کئی قسماں وی نکھیڑیاں جاسکدیاں نیں پر اتھے مڈھلیاں تے سرکڈھویاں چار قسماں دا ویروا کیتا گیا اے۔

1- معری نظم 2- آزاد نظم 3- پابند نظم 4- نثری نظم

1- معری نظم

انگریزی ادب دی اک اہم تخلیق معری نظم (Blank Verse) اے۔ ایہدا مڈھ اٹلی وچ 1514ء وچ ورجل دی نظم "Aeneid" دے ترجمے توں بجھاسی۔ جینہوں انگریزی وچ منظوم ڈرامیاں راہیں مارلو تے شکسپیئر نے متعارف کروایا سی۔ اوہناں مگروں ملٹن، کولرج، کیٹس تے میتھیو آرنلڈ نے نظم دی ایس قسم نوں رواج دتا۔ ایس پکھوں اردو انسا نکلو پیدیا وچ انج جہات پائی گئی اے:

”معری نظم: نظم بے قافیہ انگریزی زبان میں پہلی بار 1547ء میں لکھی گئی جبکہ لارڈ سرے نے ایک منظوم کتاب کا ترجمہ کیا۔ جس وقت شکسپیئر نے اس اسلوب کو اختیار کیا اس وقت یہ طرز نگارش بہت رواج پکڑ چکا تھا۔ چنانچہ تمثیل نگار اپنے ڈرامے اسی انداز میں قلمبند کرتے تھے۔ نظم بے قافیہ اپنے کمال کو غالباً ملٹن کی مشہور نظم جت گم گشتہ میں پہنچی۔“ (7)

انگریزی توں بعد اردو زبان وچ معری نظم نوں اک تحریک دے طور تے متعارف کروان دا سہرا مولانا عبدالحلیم شرر دے سراے جد کہ کچھ سوچھواناں موجب محمد حسین آزاد دیاں نظماں نوں ایس ہیئت وچ سب توں پہلاں رچن دا اعزاز حاصل اے۔ ایہناں مگروں طباطبائی، اسماعیل میرٹھی تے اکبر الہ آبادی نے وی ایس ہیئت وچ نظماں لکھ کے اردو شاعری وچ ناں کمایا۔ نظم معری توں پہلے بھادویں

شاعر شعری اصولوں میں رکھنا ضروری خیال کر داسی جس پاروں کدی کدی کوئی اُچا سُچا خیال مناسب ردیف تے قافیہ نہ ملن کارن شعری پیرائے وچ ڈھلن توں رہ جاندا سی چنانچہ اچھے شاعران نے قافیہ تے ردیف دی پابندی توں مکھ موڑ کے معرئی نظم دی ہیئت اپنا کے اپنے سارے جذبیان تے احساساں دی ترجمانی کیتی۔

نظم معرئی نوں اُنچ دی غیر مقفی یعنی بے قافیہ نظم آکھیا جاندا اے۔ انگریزی وچ ایہہ نوں Blank Verse آکھدے نیں۔ Blank دا مطلب خالی، سادہ تے معرئی یعنی بغیر قافیہ تے Verse توں مراد نظم لیا جاندا اے۔ قافیہ تے ردیف نہ ہون دے باوجود معرئی نظم وچ سارے مصرعے اکو بھرتے وزن وچ پڑتے ہوندے نیں۔ جس پاروں مصرعے برابر یعنی اکو جیسے دکھالی دیندے نیں۔ ڈاکٹر سید عبداللہ مطابق:

”Blank Verse۔ غیر مقفی (بلینک ورس) اس میں وزن ہوتا ہے، قافیہ نہیں

ہوتا اور مصرعے عموماً برابر ہوتے ہیں۔“ (8)

صدق تاثیر نے معرئی نظم دی تعریف اُنچ کیتی اے:

”اجیبی نظم جیہدے وچ وزن، تول تے ہووے پر قافیہ نہ ہووے اوہنوں پنجابی

وچ سرکھنڈی آہندے نیں تے انگریزی وچ بلینک ورس (Blank Verse)

آکھیا جاندا اے۔“ (9)

فیروز اللغات اردو وچ وی ایہہ نوں ”بے قافیہ نظم“ ای آکھیا گیا اے:

”نظم معرئی: ایسی نظم جس میں قافیہ نہ ہو“ (10)

قدیم دور وچ ایہ سوچیا وی نہیں سی جاسکدا کہ شاعری ردیف تے قافیہ توں بغیر وی ہوسکدی اے۔ کیوں جے قافیہ دی ورتوں نال شاعری وچ ترم، موسیقیت تے آہنگ ورگیاں خوبیاں پیدا ہوندیاں نیں تے جیہدی وجہ نال ایہ پڑھنہار دی داخلی کیفیت دی ترجمان بن کے اوہنوں خوشی تے سکون اپڑاندی اے۔ ہر دور دے اپنے تقاضے تے اپنیاں لوڑاں ہوندیاں نیں جیہدے نال زمانے وچ انقلاب تے نت نویاں تبدیلیاں آوندیاں نیں۔ بالکل اُنچ ای ویلے دے نال نال ادب وچ وی ہیئت دے نویں نویں تجربے ہوندے رہے۔ شاعر عرضی جگڑ بندیاں توں آزاد ہونا چاہندا سی۔ اوہدی ایسے سدھر پٹھ معرئی نظم نے جنم لیا۔ معرئی نظم راہیں شاعر نے ردیف قافیہ توں کسے حد توڑی پچھا چھڈا لیا پر شعری پیرائے وچ ہوون پاروں پوری نظم وچ اک بھرتے وزن دا ہونا ضروری سمجھیا جاندا سی۔ انگریزی زبان وچ معرئی نظم لئی اک بحر مخصوص کہتی گئی جیہہوں Iambic Pentametre آکھیا جاندا اے جد کہ اردو تے پنجابی وچ نظم معرئی لئی کوئی مخصوص بحر تے موجود نہیں پر اک لمی نظم نوں لوڑ موجب بندیاں وچ ونڈ کے دکھو دکھ بھراں

پٹھ رنگا رنگی پیدا کیتی جاسکدی اے۔ رفیع الدین ہاشمی موجب:

”معریٰ نظم میں بحر، وزن کی پابندی کی جاتی ہے مگر قافیہ ضروری نہیں سمجھا جاتا۔“ (11)

معریٰ نظم انگریزی توں اردو راہیں پنجابی زبان وچ پرچلت ہوئی پر پنجابی زبان وچ معریٰ نظم دے کوئی چوکھے شاعر دکھالی نہیں دیندے فیروہ ایس صنف پیٹھ کجھ شاعری ضرور لہدی اے۔ ایس صنف وچ کیوں جے وزن دا خیال رکھیا جاندا اے ایس پاروں معریٰ نظم نوں زیادہ تر ایپک ڈرامے ”رزمیہ آہنگ دی شاعری“ لئی زیادہ مؤثر سمجھیا گیا۔ پنجابی زبان وچ نجابت دی لکھی ”نادر دی وار“ نوں وی کسے حد تک ایس پکھوں سلاہیا جاسکدا اے۔ جدکہ صفدر میر دا ڈرامہ ”نیلی دا اسوار“ معریٰ نظم دی ونگی اے۔ بقول صدیق تاثیر:

”صفدر میر دا ڈرامہ ”نیلی دا اسوار“ پنجابی دی بلینک ورس شاعری وچ ای لکھیا گیا

اے۔ جیہوں پارکھاں تے کھوج کاراں بلینک ورس دا چنگا تے سوہنا نمونہ مٹھیا اے:

اک بوہے دے کھلن نال

ہزاراں بوہے کھلدے جاوَن

میرے ہتھ وچ سگریٹ سلگے

دھواں سوچاں بن دا جاوے“ (12)

معریٰ نظم کہن والیاں وچ نجم حسین سیّد داناں چوکھا اگھڑواں اے۔ اوہناں نے اپنی داخلی

کیفیات نوں خارجی آہنگ وچ وڈی خوبی نال بیانیا اے۔ اوہناں دی معریٰ نظم دی ونگی ایہ اے:

”نویں جگت سرکار جگت نروار نوواں

بھوئیں چڑھی پٹوار ناویں مالکیاں

مالے پکے تار پیلی گہنے پا

چٹی لمبڑ دار پنشن خود شریک“ (13)

یاں فیروہناں دی نظم ”پنچ پیر“ ویکھو:

جیہڑے خلق دی گھال نموشی جگت جگت جائے نیں

جیہڑے لاکے رنگ رنگ بانے ملکھو ملکھ پھرن

جیہناں بول بیڑی وچ بہہ کے گاہیاں پنچ نہیں

جیہناں چبھ رڑی وچ ساڈی اکھراں دے پن کپرے“ (14)

پنجابی زبان وچ نجم حسین سیّد توں اڈ سلیم الرحمان، ریاض مجید تے اقتدار واجد وی نظم معریٰ

لکھ کے مغرب توں آئی ایس صنف نوں اپنایا۔ معریٰ نظم آکھن والیاں وچ منیر نیازی داناں وی لیا

جاسکد اے جیہناں نوں نظم دی ٹور پٹھ معری نظم نوں انج خیالاں دا اظہار بنا کے پیش کیتا۔ وگی دے طور تے اوہناں دی نظم ”گاؤن والے پنچھی دی ہجرت“ پیش اے:

ہری شاخ کنب رہی اے
تھوڑی دیر پہلے اتھے عجب رنگ دا پنچھی بیٹھا گا رہیا سی
کسے نے اوہنوں ڈرا دتا تے اوہ اڈ گیا
ہری شاخ اوہدے اڈن دے بھار نال کنسی سی
کچھ دیر انج ای کنب دی رے گی (15)
یاں فیروہناں دی نظم ”فجر ویلے دی اداسی“ دیکھو:

چند میرے گھر دی کندھ اُتے
اگے جامن دے پتے
پچھے اذاناں دی اواز
فجر ویلے دی نمی نمی ٹھنڈ
تے اوہ کوئے جان والی گڈی چ
اپنے خیالاں وچ مست (16)

2- آزاد نظم

عہد وکٹوریہ دے اخیر لے وریاں وچ شاعر مخصوص وزن یعنی (Iambic) بحر توں اکتا چکے سن۔ تاں ای لوڑ محسوس ہوئی اپنی نوں عہد دے تقاضیاں پٹھ قدیم اصولاں دی سخت پابندی توں وکھ ہو کے شاعری دی اک اجیہی صنف دی نیہ نہ رکھی جائے، جیہدے راہیں خیالاں دا اظہار بغیر کسے اوکڑ توں ہو سکے۔ انج فرانس وچ ہیئتی حوالے نال Vers Libre دا مڈھ رکھیا گیا، جیہنوں انگریزی وچ Free Verse یعنی آزاد نظم دانناں دتا گیا۔ 19 ویں صدی دے اخیر تے فرانس وچ ایہد عام رواج ہو گیا سی۔ انسائیکلو پیڈیا برٹینیکا وچ ایہدی تعریف انج لکھی ملدی اے:

"Free Verse is a prosodic term used in so many ways that it has almost any useful meaning, but it was originally a literal translation of the French "Verse Liber"⁽¹⁷⁾

اک پاسے 1912ء وچ ہیوم نے اپنی نظم تے نثر راہیں امجزم (Imagism) دے نظریے دی تشکیل کیتی تے دو بے پاسے انگریزی وچ ”فری ورس“ دی بنیاد رکھی۔ انگلستان وچ بھوایں امجزم دی

تحریک بوہتی نہ چل سکی پر شاعری وچ ایہدے راہیں ایجاز و اختصار دیاں خوبیاں تے قدیم شعری صنفوں دی تھیں آزاد نظم پاروں ادب تے شاعراں اُتے ایہدے وڈے اثرات پئے۔ جد کہ مخالف دھڑے دے شاعراں نے آزاد نظم نوں شاعری من توں انکار کیتا۔ مخالفت دے باوجود آزاد نظم نہ صرف یورپ وچ مقبول ہوئی سگوں مشرق وچ وی ایہوں ڈھیر پذیرائی ملی۔ چنانچہ اردو تے پنجابی زبان وچ ایس صنف پٹھ کئی انقلابی تجربے ہوندے رہے۔ پروفیسر حنیف کیفی ایس بارے لکھدے نیں:

”فری ورس کی ترویج کے دو بنیادی محرکات تھے۔ قدیم اصناف و اسالیب نظم سے

بغاوت اور ایسے نئے وسائل اظہار کی جستجو جو بدلتے ہوئے تیز رفتار زمانے کا

ساتھ دے سکیں۔ اس لیے فری ورس کی تحریک کو روایت مخالف تحریک (Anti

Traditional Movement) تصور کیا جاتا ہے۔“ (18)

نویں نظم وچ دو طرح دیاں تبدیلیاں واپریاں اک تے موضوعاتی لحاظ نال نظم لکھی جان لگ پئی تے دوجی وڈی تبدیلی ہیئت دے لحاظ نال دیکھن نوں ملی۔ پنجابی زبان وچ ایہناں تجربیاں کارن ”آزاد نظم“ نوں فروغ ملیا۔ خاص طور تے 1936ء توں بعد دا زمانہ شاعری وچ اک موڑ دی حیثیت رکھدا اے۔ ایسے دور وچ ”آزاد نظم“ نے باقاعدہ اپنا مہاندہ سنواریا تے شاعری دا رخ تفریح دی تھیں مقصدیت ول مڑ گیا۔ ایس پکھوں عابد حسین دا آکھنا اے:

”پنجابی وچ جس نوں صحیح معنیاں وچ آزاد تے نویں نظم آکھیا جاندا اے اوہ

1935-40ء دے لگ بھگ ہوند وچ آئی۔“ (19)

آزاد نظم نے اصل وچ معری نظم دی ککھوں ای جنم لیا۔ آزاد نظم نے شاعری دیاں ساریاں اوکڑاں نوں بچھانہ چھڈ کے صرف آہنگ اُتے زور دتا۔ صدیق تاثیر موجب:

”آزاد نظم وچ قافیے، ردیف تے بحر دی پابندی نوں گناہ سمجھیا جاندا اے۔ ایہدے

وچ صرف تے صرف آہنگ یاں دھن دا ای لحاظ رکھیا جاندا اے تے مضمون نوں

اہمیت دتی جاندا اے۔ شاعر دے دماغ وچ جس طرح وی اتار چڑھا آوندا اے

اوسے ترتیب نال خیال وی بچھدے چلے جاندا نیں۔“ (20)

ایس پکھوں پروفیسر حنیف کیفی دا موقف اے:

”انگریزی شاعری میں Vers Libre یا اسکے لفظی ترجمہ Free Verse کا

اطلاق نظم کی اس قسم پر کیا جاتا ہے جسکی تشکیل عروض کے قدیم اصولوں کو نظر انداز

کرتے ہوئے ایسے غیر مساوی مصرعوں سے کی جاتی ہے جن میں یا تو مختلف

اوزان کا امتزاج پایا جاتا ہے یا جو وزن و بحر سے یکسر عاری ہوتے ہیں اور یہ

مصرعے عموماً بے قافیہ ہوتے ہیں۔“ (21)

یعنی آزاد نظم نوں پچھانن واسطے سبھ توں پہلی شے اوہدی فارم اے جیہڑی سبھ توں دکھ تے شاعری دیاں دو جیاں ساریاں صنفاں توں ہٹ کے اے۔ ڈاکٹر اسلم رانا موجب:

”اصل وچ ایہ فارم کوئی ساڈی پرانیاں فارماں دی ترقی یافتہ صورت نہیں۔ ایہ اصل وچ مغربی شاعری دی پیروی پاروں ساڈیاں دیسی بولیاں وچ وڑی۔“ (22)

آزاد نظم پنجابی لوک گیتاں دے روپ وچ ودھیرے عرصے توں موجود تے ہے سی پر ایہدی باقاعدہ پچھان تے ورتوں انگریزی دور وچ ہوئی۔ ایس گل دی تائید ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نے انج کمیٹی اے:

”پنجابی وچ تکنیک دے حوالے نال لوک گیتاں دے روپ وچ آزاد نظم موجود سی تے ایس نوں صرف جدید خیالات نال ہم آہنگ کرن دی لوڑ سی۔“ (23)

ایہو کارن اے پی اجیہی صنف جینے باقاعدہ طور تے اپنا مہاندہ 1936ء توں مگروں آزاد نظم دے روپ وچ دکھایا، پنجابی زبان وچ کدھروں پہلاں توں ای اپنا وجود رکھدی سی۔ پنجابی زبان وچ آزاد نظم دی اک وگی شاعر پورن سنگھ (1881ء-1931ء) دی نظم راہیں دیکھی جاسکدی اے۔ جیویں:

”آپ مہاری جان میری تڑندی جے

تڑف تڑف میں رہ گئی جے

دن رات تڑندی

انگ انگ پھر کدے

دل میرا دھڑکدا

کچھ اہلی اہلی

پیڑ کمال نیں،“ (24)

انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچ درج اے کہ:

”پنجابی وچ آزاد نظم دے موڈھی پورن سنگھ (1881ء-1931ء) ہوریں ہائن۔“ (25)

پورن سنگھ مگروں موہن سنگھ دیوانہ (ج 1899ء) تے عبدالمجید بھٹی (ج 1902ء) نے ایسے ہیئت وچ شعری تجربے کیتے۔ پاکستان بنن مگروں نویں آزاد نظم دے حوالے نال سر کدھواں ناں شریف کنجاہی دا اے۔ حمید الفت ملغانی نے شریف کنجاہی نوں نویں آزاد نظم دا سرخیل منیا اے:

”شریف کنجاہی کو جدید نظم کا سرخیل کہا جاتا ہے جینوں نے پنجابی نظم کو جدید

خیالات اور جدید اسلوب کے طور پر پیش کرنے کی بھی بھرپور کوشش کی۔“ (26)

اوہناں دا شعری مجموعہ ”جگراتے“ اصلوں آزاد نظماں دی پہلی باقاعدہ وگی سمجھی جاندی اے۔ دیکھو ایہ نظم:

جنگاں مڑ چھڑیاں کہ چھڑیاں
 قوماں مڑ بھڑیاں کہ بھڑیاں
 دور کتے گجے نہیں جیہڑے
 آو سے جد و بیڑے
 کیہ ہووے گا
 کیہ بنے دا
 کیہ کراں دے
 کدھر جاں دے (27)

شریف کنجاہی نے من دے ڈرنوں بیان کرن لئی آزاد نظم دی ہیئت ورتی اے۔ ردیف تے قافیہ باقاعدہ نہیں ورتیا۔ مصرعے وی نکلے وڈے نیں پر شعری آہنگ تے لے اپنی تھاویں موجود نیں۔
 روانی وی اے۔ آزاد نظم دی ہیئت بارے ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی نے لکھیا سی:

”آزاد نظم کی بنیاد ایک ہی بحر پر ہوتی ہے مگر بحر کے ارکان کی تقسیم شاعر کی صوابدید پر ہوتی ہے۔ بعض اوقات ایک رکن دو مصرعوں میں منقسم ہو جاتا ہے۔ کوئی مصرع چھوٹا اور کوئی بڑا۔ آزاد نظم میں بھی ہیئت کے اعتبار سے مختلف تجربات کئے گئے ہیں۔ بعض شعراء آہنگ اور صوتی تاثر کا خاص خیال رکھتے ہیں اور کبھی نظم میں قافیے بھی لاتے ہیں۔“ (28)

ایہ گل ٹھیک اے پئی بھاریں خاص بحرنا سہی پر کسے نہ کسے عرضی رکن دی پابندی نظم وچ لے تے موسیقیت پیدا کرن دا کارن ضرور بندی اے۔ جیویں صدیق تاثیر نے لکھیا اے:

”آزاد نظم وچ کوئی اک بحر نہیں ہوندی۔ سگوں اکو بحر دے کئی کئی مصرعے وی ہو جان دے نیں تے کدی اکو نظم وچ کئی کئی بحر اں وی آجان دیاں نیں پر ایہدے وچ ایہ خیال ضرور رکھیا جاندا اے پئی ایہدے ہر مصرعے یا شعر وچ کسے ان متھے رکن دی تکرار ہوندی رہوے۔“ (29)

پنجابی وچ اجیہی ہیئت دی شاعری باقاعدہ طور تے شریف کنجاہی توں شروع ہوئی۔ مگروں احمد راہی، باقی صدیقی، منیر نیازی تے عارف عبدالتمین توں ہوندی ہوئی ارج اپنے پیر مضبوطی نال جما چکی اے۔ ارج ان گنت شاعر تے اوہناں دے کئی شعری مجموعے ایس کھیتر وچ لبھدے نیں۔ ونگی دے طور تے باقی صدیقی دی ایہ نظم اپنے اندر تغزل دا سوہنا انداز لے ہوئے اے:

تدھ گلابی چُٹی رنگی

میں گلابی پگ

دو دلاں ناں اتنا ملنا

تک نہ سکيا جگ (30)

احمد راہی نے ”ترنجن“ راہیں سوچاں تے احساساں دی اک دلسوز تصویر پیش کردیاں رومانوی جذبیاں نوں وی مکھ رکھیا تے نظماں دی ہیئت نوں پابند تے آزاد پر نغسگی نال بھرے انداز نوں اپنایا۔ منیر نیازی نے ایس ہیئت اندر کئی نویں تجربے کیتے۔ ایہناں تجربیاں دا ذکر ڈاکٹر انعام الحق جاوید نے انج کیتا اے:

”منیر نیازی نے دو تہدیلیاں کیتیاں جیہناں وچوں پہلی تبدیلی ہیئت نال تعلق رکھدی اے تے دوجی مزاج یا فکر نال یعنی اک تے نظم دی جسامت گھٹ گئی تے بہتے مصرعیاں دی بجائے تھوڑے لفظاں وچ گل کرن دا آہر کیتا گیا۔ دوجے ایہ رخ سماج دی بجائے فرد ول مڑنا شروع ہو گیا۔“ (31)

ہینتی پکھوں اوہناں یک مصرعی، دو مصرعی تے تن مصرعی نظماں وی لکھیاں۔ پنجابی وچ مختصر تے طویل آزاد نظم لکھن والیاں وچ افضل احسن رندھاوا، حسین شاہد، اقبال صلاح الدین، کنول مشتاق، عائشہ اسلم، شہزاد قیصر، بشیر منذر، امین خیال، قیوم نظر، کلیم شہزاد، نذیر قیصر، اقبال قیصر، طارق عزیز، اخلاق عاطف، حمید محسن تے ڈاکٹر نوید شہزاد دے ناں سرکڈھویں نیں۔ ایہناں توں اڈھوڑی کئی شاعراں نے ایس کھیتر وچ اپنا فن ازمایا۔ ہیئت دے ایس تجربے پاروں پنجابی نظم وچ بغاوت دا عنصر وی کسے حد تک رکھالی دیندا اے۔ شاعر نے بدلے ہوئے سماج تے ایہدیاں لوڑاں موجب اپنے جذبے دا اظہار نوں نویں ڈھنگ وچ کرنا شروع کردتا جیویں ڈاکٹر نوید شہزاد دیاں نظماں ”کنک و نیاں دی کوتا“ ایس گل دیاں گواہ نیں۔ وگی ویکھو:

اسیں اپنی سوچ دی پرواز

دھرتی دیاں پراں اُتے رکھ کے

باوے آدم دے ویلے توں

تن بولاں دے پندھ تے

اپنی اوٹ وچ کھلوتے ہوئے آں (32)

ایس پکھوں ڈاکٹر محمد حسن نے انج گل مکائی اے:

”آزاد نظم کا عروج اسی دور میں ہوا جب شاعر کاوش اور سماجی قیود سے بچ کر لاشعور کی آزادی اور انفرادی دنیا کی ساری گھٹن اور شکست خوردگی کو کاغذ پر اسی بے ترتیبی کی

حالت میں انڈیل دینا چاہتا تھا اور آزاد نظم نے اسی خواہش کو کسی حد تک پورا کیا۔“ (33)

3- پابند نظم

ساڈے شاعراں نے پڑھنہاراں دے ذوق دی تسکین لئی جتھے نویں نویں تجربے کیے اوتھے ریت دی لڑی نال جڑی پابند نظم نوں وی کسے سے نظر انداز نہیں ہون دتا۔ پابند نظم وچ ہر لحاظ نال وزن، بحر، ردیف تے قافیہ دی پابندی کیتی جاندی اے۔ جیہدے نال شعراں وچ ترنم تے آہنگ اُبھر دے نیں۔ سوجھواناں دا اک طبقہ ایسے نظم نوں ای اصل نظم مندا اے۔ پابند نظم دی بتر بارے ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی لکھدے نیں:

”پابند نظم کے لیے بحر وزن اور قافیہ وردیف (یا صرف قافیہ) کی پابندی ضروری ہے۔ موضوع کی کوئی قید نہیں۔ پابند نظم کسی بھی موضوع پر کسی بھی ہیئت (یعنی مثنوی، قصیدہ، مسدس، مریع یا ترکیب بند وغیرہ) میں لکھی جاسکتی ہے۔ عموماً کسی ایک خیال یا تصور کو موضوع نظم بنایا جاتا ہے۔ یعنی نظم کے لیے صرف تسلسل خیال ضروری ہے۔ بیشتر قصائد، مرثیے اور قطعات کو پابند نظمیں بھی کہا جاسکتا ہے۔“ (34)

پنجابی شاعری وچ جتھے مغرب دی ویکھا ویکھی آزاد تے معری نظماں ڈھیر لکھیاں جارہیاں نیں اوتھے ای پابند نظم لکھن والے شاعراں دی گنتی وی سینکڑیاں تے ہزاراں وچ اے۔ سرکڈھویں ناواں وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، فیروز دین شرف، حکیم شیر محمد ناصر، تے ڈاکٹر رشید انور شامل نیں۔ ایہناں شاعراں نے سیاسی، سماجی تے قومی موضوعاں نوں اپنیاں نظماں دا سرنواں بنایا۔ جیویں:

واہ میری تقدیر دے کاتب تیری ذات گریٹ
عاجز تے مختار دی ربا پچھے کدوں ڈبیٹ
توں اے کاتب بے پرواہ تے لوح قلم دا مان
کدھرے لیکھ ادھورے چھڈیں کدھرے اپ ٹو ڈبیٹ (35)

ڈاکٹر رشید انور نے ایس نظم وچ حمد نوں موضوع بناندیاں ہویاں انگریزی زبان دے اکھراں نوں انج ورتیا اے پئی ردھم، آہنگ تے لے دے نال نال پڑھن والے لئی اٹریکشن تے دلچسپی وی ودھ گئی اے۔ ابھی پابند نظم دا سوپن اے۔ پابند نظم دیاں خوبیاں بیان کردیاں ڈاکٹر انعام الحق جاوید نے لکھیا اے:

”ایہو جیہاں نظماں دے مخاطب چونکہ عام طور تے عام لوک ای ہوندے نیں
ایس کر کے ایہناں وچ بجر، قافیہ، ردیف تے زبان و بیان دیاں خوبیاں ول چوکھی
توجہ دتی جاندی اے۔ تاں جے سنن والے نوں مضمون توں علاوہ آہنگ نال وی
متاثر کیتا جاسکے۔“ (36)

ایس پکھوں مشہور نظم گو شاعر استاد رمضان ہدم دی نظم ”ہیریاں دی کان“ دا فنی فکری ویروا
کردیاں ڈاکٹر انعام الحق جاوید نے لکھیا اے:

”ایہناں زیادہ تر فعلن۔ فعلن دی بجای ورتی اے کیوں جے ایس بجر وچ روانی
توں علاوہ اک خاص قسم دی لے تے موسیقی وی پائی جاندی اے۔ فیرضائع بدائع
تے صنعت تجنیس دا استعمال وی چوکھا لیکھا اے مثلاً:

قلم تے تلوار جیہڑے وار ووار وار کپیتے
اکو واری کھول دساں واردات وار دی
سوت کے میان اوہنے سوت لئی جان میری
کم سی کسوتا جے کسوتا ہتھ مار دی
دھڑ دھڑ ڈگدا اے دھڑ اُتے دھڑ پیا
دھڑاں نالوں سر سر دھڑاں توں اُتار دی (37)
مخمس دی ہیئت وچ سائیں فیروز دی پابند نظم ”ہاڑے“ دیکھی جاسکدی اے:

ویلا اک بن جاون دا اے
ذاتی غرض بھلاون دا اے
اک سٹیج تے آون دا اے
سُتی کلا جگاؤن دا ہن ویلا نہیوں
ذاتی جھگڑے پاؤن دا ہن ویلا نہیوں (38)

انجے ای غلام رسول ناز دی مہنگائی دے خلاف مسدس دی ہیئت وچ پابند نظم دی ونگی ایہ اے:

”اتھے ہر شے مہنگی ہوئی
ساڈی وات نہ چچھے کوئی
اسیں کس دے در تے جائیے
جاکنوں حال سنائیے
اسیں مفلس لوگ وچارے

ہن کرینے کیوں گزارے (39)

ہیبتی حوالے نال پابند نظم نہ صرف بٹنر پکھوں وکھو وکھ تجربیاں دی کٹھالی وچوں لگھدی رہی سگوں موضوعاتی حوالے نال وی ہر طرح دا مسئلہ بیانن وچ وی اگے اگے نظر آوندی اے۔ ایہدا وڈا کارن کسے حد تیکر تصور تے خیال نوں بھرتے وزن دے اصولاں پیٹھ لیا کے عام لوکاکی دی گل عام لوکاکی تیکر انج اپڑو ناوی ہوسکدا اے جیہدے نال اوہناں نوں اپنے مسئلیاں دے حل دی کھوجکاری وچ مدد مل سکے تے نال ای نال غیر محسوس طریقے نال اوہناں دے رسدے زخماں آتے پھابا وی رکھیا جاوے۔ پنجابی دی پابند نظم نوں فروغ دین اج وی کئی شاعر اپنا ساناواں کردار ادا کردے نظری آوندے نیں۔

4- نثری نظم

نثری نظم آزاد نظم دی اک صورت منی جاسکدی اے جیہنوں سوجھکاراں نے غیر موزوں آزاد نظم دا ناں وی دتا اے۔ ایہدے بارے حفیظ صدیقی دا کہنا اے۔

”نظم آزاد کی تیسری صورت وہ ہے جس میں شعراء نے وزن سے یکسر چھٹکارا حاصل کرنا چاہا ہے۔ ایسی نظموں میں مصرعے چھوٹے بڑے ہوتے ہیں۔ وزن سرے سے موجود ہی نہیں ہوتا۔ لفظوں کی ترتیب اور بندش سے شعر کا آہنگ حاصل کرنے کی کوشش کی جاتی ہے..... آج کل غیر موزوں نظم آزاد کے لیے نثری نظم کی اصطلاح استعمال کی جا رہی ہے۔“ (40)

نثری نظم اصل وچ کدھرے تے آزاد نظم وچکارای نثری ٹوٹا لاون نال وجود وچ آجاندی اے تے کدھرے شاعر باقاعدہ نثری نظم آپ لکھدے نیں۔ شاعر نوں عام طور تے بحر، وزن، قافیہ تے ردیف وغیرہ توں آزادی مل جاندی اے جس پاروں اپنے جذبیاں تے خیالاں دی دنیا نوں آسانی نال نثری نظم پیٹھ آباد کر لیندے نیں۔

مغرب وچ سب توں پہلاں فرانس نے ایہنوں باقاعدہ اک ادبی تحریک دے طور تے قبول کیتا تے بودلیزنوں ایہدا امام منیا گیا جیہنے شاعری وچ نثری نظم دا مڈھ بٹھیا۔ شاعری دی اک وڈی خوبی ایہدی لے تے موسیقیت دے نال نال آہنگ تے غنائیت دی کوملتا ہوندی اے تاں جے پڑھن تے سُنن والے سرور تے لذت حاصل کر سکن پر نثری نظم قاری نوں ایس توں وانجیا ای رکھدی اے ایس لئی ایہ بوہتی مقبول نہ ہوسکی۔ سوجھواناں دا خیال اے پئی نویں لکھن والیاں نے اپنی تن آسانی پاروں ایہنوں اپنایا اے۔ جیویں ڈاکٹر انور سدید لکھدے نیں:

”مجموعی طور پر یہ ایک ناکام تحریک تھی۔ یہ نثر اور نظم میں غیر فطری ادغام کی داعی

تھی۔ اچھی شاعری کے لیے جس ریاض کی ضرورت ہوتی ہے نثری نظم کے شاعروں نے اس سے ہاتھ کھینچ لیا۔ اسکے بجائے انٹرنٹ سٹریٹس لکھ کر خود کو شاعر کہلوانے کی کوشش کی۔“ (41)

ایس سب دے باوجود آج وی پنجابی وچ نثری نظم لکھی جا رہی اے۔ ایس کھیترو وچ نسرین انجم بھٹی داناں سرکڈھواں اے۔ جیوں اوہ اپنی نظم ”بجھارت“ وچ لکھدی اے:

”سویر دے گوانڈھ دوکڑیاں رہندیاں نہیں

آئیاں! اکھے اماں کہندی اے! ہاسے ادھار دے دیو، موڑ دیاں گے!

ہاسے ادھار منگ کے لے گئیاں سن،

آج موڑن آئیاں تے دوہورنال لے آئیاں

میں تے تیرا سلام وی نہیں لیا، توں کہڑے مہنے مینوں چکا دتے نہیں

میری تے تھالی ای منگ گئی اے اڑیے

روندیاں گئیاں نوں کچھے کیہ ٹوریے،“ (42)

ایس نظم دے سارے مصرعیاں نوں اک پیرا گراف وچ لکھیا جاوے تے ایہ کدی وی نظم نہیں جا پے گی سگوں اک نثری ٹوٹا ای محسوس ہووے گا۔ پنجابی وچ عائشہ اسلم نے وی نثری نظماں لکھیاں نہیں۔ وگی دے طور تے نظم ”حیرت“ اتھے درج کیتی جاندی اے۔

”جدوں میں نکی ہوندی ساں

ماں کہندی سی

جھوٹ بولیں گی تے جیہہ کالی ہو جاوے گی

پرہن

سچ بولن والے دی جیہہ کالی ہو جاندی اے،“ (43)

پنجابی وچ نثری نظم لئی ”شم“ دالفظ ورتیا گیا اے۔ ایس کچھوں ڈاکٹر انعام الحق جاوید جانکاری

دیندے ہیں:

”آزاد نظم توں بعد اگرچہ نثری نظم وی پنجابی وچ لکھی جا رہی اے تے مبارک احمد تے افتخار جالب نوں ایہدا موڈھی متھیا جاندا اے تے ڈاکٹر ریاض مجید نے ایہنوں ”شم“ کہیا اے پر بعض لوکی ایہنوں تن آسانی دا مظہر سمجھدے نہیں تے وزن وچ نہ ہون دی وجہ نال شاعری وچ شامل نہیں کردے۔ بحر حال جتھے کسے شاعر ایس صنف تے فکر آزمائی کیتی اے او تھے بڑیاں نوٹیکلیاں مورتاں وی

سایمنے آئیاں نیں۔“ (44)

تنویر بخاری داناں وی پنجابی نثری نظم دے حوالے نال لیا جاسکدا اے۔ اوہناں دی نثری نظم دی اک وگنی پیٹھ درج کیتی جاندی اے:

سوچاں چہراں جی ٹی روڈ تے
سارا دن تے ساری رات ٹریفک چلدی
قلمی دوستی ای ٹھیک اے
ملیاں خلاصے کھل جاندے نیں (45)

نثری نظم وچ شاعر لفظاں دی ترتیب تے بندش نوں نویکلے موضوع پٹھاں لیا کے عرض توں بغاوت کردیاں ہوئیاں محض اپنے خیال نوں پڑھنہاراں لئی محفوظ کردا اے۔

مگدی گل:

جدید نظم اوہ نظم معری ہووے بھوویں آزاد، پابند یا نثری نظم ایہ حقیقت اے پئی اک پاسے شاعراں نے اجیہی ہیئت دے تحت اپنے خیالاں دا اظہار کھلے ڈلھے انداز نال کرنا چاہیا اے تے دو جے پاسے ایس ہیئت پٹھاں شاعری دے اچھے موضوع لوکا ئی سایمنے لیاون دا چارہ وی کیتا جیہڑے پہلے اکھاں توں اولھے سن۔ جیویں ڈاکٹر اسلم رانا لکھیا اے:

”نویں شاعری دا بنیادی نقطہ ایہ وے کہ ایہنے قافیے تے قافیے توں پیدا ہون والیاں ہیئتاں توں بغاوت کیتی تے ایسے طرح اکھر دی قید وچوں وی نکلن دی کوشش کیتی اے۔ ہن توجہ مضمون اُتے تے مضمون دیاں نسبتاں اُتے ہے۔ قافیہ یاں اکھراں دیاں مناسبتاں اُتے نہیں۔“ (46)

اجوکا شاعر نظم دیاں ون سونیاں قسماں پٹھ جد شاعری کردا اے تے اوہ نویاں نویاں علامتاں نوں سایمنے لیاوندا اے تے اوہنوں مرکزی حیثیت دیندا اے۔ رشید امجد مطابق:

”جدید نظم بحیثیت مجموعی علامتی ہے جس سے امکانات کے نئے جہاں پیدا ہوئے اور نظم مقصدیت کے زیادہ قریب ہے۔“ (47)

ایہو کارن اے پئی اج دا شاعر معنی نوں مرحلہ وار بہتر توں بہتر صورت وچ نکی توں نکی نظم وچ بیان دی صلاحیت وی رکھدا اے جس پاروں پہلاں دی نسبت اج نفسیاتی بصیرت دا وی ستھرا اظہار ہوندا دکھالی دیندا اے۔ شاعر اپنے ذاتی تے انفرادی تجریاں نوں بیان لئی متبادل آہنگ دی بھال وچ نویں نویں جہاں آباد کر رہیا اے۔

جتھے پنجابی شاعراں نے تکنیکی حوالے نال نظم نوں نویں رجحانات نال جانو کروایا اوتھے ای جدید طرز احساس دے حامل شاعراں نے نویں نظم دی ہر ہیئت وچ ہر اوس خیال، احساس تے جذبے نوں شعوری تے لاشعوری پدھرا تے انج وکھایا کہ کدھرے اوہ شریف کنجاہی دی ”جگراتے“ دی صورت اک نویکھی سوچ وچ اک پاسے سماج نوں محبت ایکتا تے ویسی قدریں دے رشتے وچ پروکے روایت نال جوڑی رکھدا اے تے دوجے پاسے احمد راہی دی ”ترنجن“ راہیں نا صرف رومانوی جذبیان دا انملا اظہار کردا اے سگوں اوس دکھ نوں وی نظروں اوہلے نہ رہن دیندا جیہڑا اپنی عصمت لٹا دین مگروں حیاتی نوں سپ واگ ہمیش ڈنگدار ہندا اے۔ عارف عبدالمتمین نوں ”اکلاپے دا مسافر“ بنا کے نا صرف اکلاپے دی کلپنا سگوں خاندانی رشتیاں دی پاکیزگی نوں وی وڈی خوبی نال وچاریا۔ منیر نیازی دی نرگسیت تے رومانوی جذبیان نوں ”کل کلام“ دی دھونی دے کے علامتاں دا اک وڈا بھانبر انج مچایا پئی ہر کوئی اوہدے سیک توں اندرای اندر گرمیائی نوں بھالدا پھریا۔

پنجابی نظم نے باقی صدیئی نوں روایت دی بھٹی وچ پکا کے پنجاب دی دھرتی نال اجیہا تعلق جوڑیا کہ ”کچے گھڑے“ وی پکے جاچن لگ پئے۔ الطاف قریشی دی دردمندی تے حساسیت نوں ”اکھیاں دے پرچھوئیں“ پیٹھ چنتا تے سوچ وچ ڈبیا وکھایا۔ فخر زمان دیاں رماں تے اشارے کنائے پیٹھ پنجابی نظم نوں ترقی پسندیت دی لے تے ٹور کے حیاتی دیاں اڑچاں نوں انج بیانیہ کہ ضمیر نوں ہلا کے رکھ دتا۔ نجم حسین سید نے کلاسیکی رماں تے علاقیاں نوں نویں معنی پڑ تے نکلے نکلے مصرعیاں وچ انج سجایا پئی جدید نظم دی چھتر چھوڑاں تصوف دی ریت نوں اک واری فیروں حیاتی مل گئی۔ لیتق بابری دی رزمیہ شاعری ”گھگھو گھوڑے“ راہیں نویں نظم نوں نویں ڈکشن تے شعر دیاں نویاں تکنیکاں توں جانو کروا گئی۔ اقبال صلاح الدین نے نویں نظم نوں گنجی بار دے وسنیکاں دے دکھاں درداں دے فطری ماحول وچ انج پروان چڑھایا پئی ”بار دی سار“ مکر کنڈیالی تے کرب قبیلہ ورگے شاہکار تخلیق ہو گئے۔ افضل احسن رندھاوا نے نظم راہیں نویں رجحان، جذبے تے احساسات دی ترجمانی کر کے پنجاب دی تہذیب نوں نویکھے پکھوں انج وکھایا پئی پیرس وی اوہدا مقابلہ نہ کر سکلیا۔

افضل پرویز، شریف صابر، طفیل خلس، رشید انور تے احمد ظفر ورگے شاعراں نے جبر تے غلامی دی فضا نوں ہمیرے تے رات دیاں علامتاں راہیں نظم دے سچے وچ پروکے استحصالی قوتاں نوں انج تنکیاں کیتا پئی اوہناں دے جتے اُتے لیکھی ہوئی فرعونیت دی کہانی ہراکھ نے پڑھی۔ پنجابی نظم دے ایس ٹبر نے اپنا سفر ”جگراتے“ توں شروع کیتا تے اج ایس سفر وچ جتھے اُچی تے سچی سوچ تے جذبیان دی رلت نوں آون و لے نوجوان شاعراں دی صورت وچ وکھائی دیندی اے اوتھے ایہ ناکن والا سفر اج دے جدید طرز احساس دے حامل شاعر ڈاکٹر نوید شہزاد اگے ”نظم اسانوں لکھنا چاہوے“ دے روپ وچ

وکھالی دیندا اے۔ ایہ حقی گل اے پئی اج دی پنجابی نظم ناصر فکری کچھوں سکوں فنی حوالے نال وی دو جیاں زباناں دی نظم دے سانویں کھلوتی اے۔ سکوں اگانہہ امی اگانہہ اپنے پیر پسادری ان ڈٹھیاں راہواں دی پاندھی اے۔

☆☆☆

حوالے:

- * اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور
- 1- ارشاد احمد پنجابی۔ اردو پنجابی لغت۔ (لاہور: مرکزی اردو بورڈ، 1979ء) 1054۔
 - 2- تنویر حسین۔ اصناف ادب اردو (لاہور: ایف ایس پرنٹرز، 1993ء) 87۔
 - 3- حفیظ صدیقی، ابوالعجاز۔ اصناف ادب (لاہور: ہاؤس آف بکس، 2011ء) 5۔
 - 4- محمد سرور۔ پنجابی ادب (کراچی: ادارہ مطبوعات، س۔ن۔) 19۔
 - 5- عبدالغفور قریشی۔ پنجابی زبان و ادب تے تاریخ (لاہور: تاج بکڈپو، س۔ن۔) 215۔
 - 6- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر۔ پنجابی زبان و ادب کی تاریخ (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2002ء) 141۔
 - 7- اردو انسائیکلو پیڈیا (لاہور: فیروز سنز، 1968ء) 1431۔
 - 8- عبداللہ، ڈاکٹر سید۔ اردو ادب (لاہور: مکتبہ خیابان ادب، 1967ء) 191۔
 - 9- صدیق تاثیر۔ پنجابی دا اپنا عروض (لاہور: بزم فقیر، 2009ء) 70۔
 - 10- فیروز اللغات اردو (لاہور: فیروز سنز، 1983ء) 1366۔
 - 11- رفیع الدین ہاشمی، ڈاکٹر۔ اصناف ادب (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1991ء) 100۔
 - 12- صدیق تاثیر۔ پنجابی دا اپنا عروض، 70۔
 - 13- نجم حسین سید۔ جت آہر جگ اُدھرے (لاہور: سچیت کتاب گھر، 2007ء) 11۔
 - 14- نجم حسین سید۔ جت آہر جگ اُدھرے، 73۔
 - 15- منیر نیازی۔ کل کلام (لاہور: فضل حق اینڈ سنز، 1992ء) 151۔
 - 16- منیر نیازی۔ کل کلام، 155۔
 - 17- Encyclopedia Britanica, Vol9 (London:1968) 854-
 - 18- حنیف کیفی، پروفیسر۔ اردو میں نظم معرئی اور آزاد نظم (نئی دہلی: قومی کونسل برائے فروغ اردو زبان، 1982ء) 419۔
 - 19- عابد حسین۔ جدید شاعری دے مہاژ تحقیقی مقالہ برائے ایم اے پنجابی (لاہور: شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور، 1996ء)

- 20- صدیق تاثیر۔ پنجابی دا اپنا عروض، 68۔
- 21- حنیف کیفی، پروفیسر۔ اردو میں نظم معری اور آزاد نظم، 171۔
- 22- اسلم رانا، ڈاکٹر۔ رنگ سنگ (لاہور: عزیز پبلشرز، 1991ء)۔1-
- 23- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر۔ ادب سمندر (لاہور: اے ون پبلشرز، 2003ء)۔242-
- 24- پورن سنگھ۔ پورن کوتا (لاہور: کتاب ترجمان، 2001ء)۔96-
- 25- منیر گجر۔ انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ (لاہور: سانجھ پبلشرز، 2006ء)۔64-
- 26- حمید اُلفت ملغانی۔ پاکستانی زبانوں کا ادب (لاہور: نیکن ہاؤس، 2007ء)۔223-
- 27- شریف کنجاہی۔ جگراتے (لاہور: عزیز پبلشرز، 1985ء)۔37-
- 28- رفیع الدین ہاشمی، ڈاکٹر۔ اصناف ادب، 101۔
- 29- صدیق تاثیر۔ پنجابی دا اپنا عروض، 69۔
- 30- باقی صدیقی۔ کچے گھڑے (لاہور: مجلس شاہ حسین، 1967ء)۔45-
- 31- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر۔ پنجابی ادب دا ارتقاء (لاہور: عزیز بکڈ پو، 2004ء)۔478-
- 32- نوید شہزاد، ڈاکٹر۔ نظم اسانوں لکھنا چاہوے (لاہور: مقصود پبلشرز، 2011ء)۔321-
- 33- فرمان فتح پوری، ڈاکٹر۔ مرتب: اردو شاعری کا فنی ارتقاء (لاہور: ابلا عجاز پبلی کیشنز، 2007ء)۔145-
- 34- رفیع الدین ہاشمی۔ اصناف ادب، 98۔
- 35- رشید انور، ڈاکٹر۔ لمیاں اڈاریاں (لاہور: کتاب خانہ دانشوراں، 1974ء)۔170-
- 36- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر۔ پنجابی ادب دا ارتقاء، 516۔
- 37- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر۔ پنجابی ادب دا ارتقاء، 516-517۔
- 38- سائیں فیروز۔ ہاڑے (لاہور: گارڈ پبلشرز، 1962ء)۔98-
- 39- غلام رسول ناز۔ چھمکاں (لاہور: کتاب خانہ دانشوراں، 1971ء)۔78-
- 40- حفیظ صدیقی، ابلا عجاز۔ اصناف ادب، 8۔
- 41- انور سدید، ڈاکٹر۔ اردو ادب کی مختصر تاریخ (لاہور: عزیز بکڈ پو، 2006ء)۔528-
- 42- نسیرین انجم بھٹی۔ اٹھے پہرے تراہ (لاہور: سانجھ پبلی کیشنز، 2009ء)۔41-
- 43- عائشہ اسلم۔ لکھ تے کانے (لاہور: حنا پبلشرز، 1983ء)۔93-
- 44- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر۔ پنجابی ادب دا ارتقاء، 516۔
- 45- تنویر بخاری۔ الیش ٹرے (تینخو پورہ: پنجابی کلچر سینٹر، 1975ء)۔1-2-
- 46- اسلم رانا، ڈاکٹر۔ رنگ سنگ، 11۔
- 47- رشید امجد۔ شاعری کی سیاسی و فکری روایت (لاہور: دستاویز مطبوعات، 1993ء)۔48-